

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 41 (2020)

Δελτίον ΧΑΕ 41 (2020), Περίοδος Δ'

Αναστάσιος Χ. Αντωνάρας, Η τέχνη του γυαλιού.
Έργα από τη συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού
Πολιτισμού

Μαρία ΣΚΟΡΔΑΡΑ (Maria Skordara)

doi: [10.12681/dchae.26433](https://doi.org/10.12681/dchae.26433)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΟΡΔΑΡΑ (Maria Skordara) Μ. (2021). Αναστάσιος Χ. Αντωνάρας, Η τέχνη του γυαλιού. Έργα από τη συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 41, 474-479.

<https://doi.org/10.12681/dchae.26433>

με πνευματικές ζυμώσεις που συντελέστηκαν στο πεδίο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας της κωνσταντινείας δυναστείας με στόχο τη σύνθεση της ελληνορωμαϊκής με την ιουδαιοχριστιανική παράδοση. Το εγχείρημα αυτό κορυφώθηκε οπτικά στο μνημειακό κέντρο της Κωνσταντινούπολης με την αφιέρωση του καθεδρικού ναού της Πόλης στη Σοφία του Θεού και την παράθεσή του με τα σύμβολα της σοφίας-παιδείας του αρχαίου κόσμου⁷.

Η πρωτοτυπία της έκδοσης έγκειται στην πλαισίωση

⁷ Ό.π., 403-445. Ακόμη, βλ. D. Chatzilazarou, «Le centre monumental de Constantinople, espace de synthèse des traditions urbaines gréco-romaines», *Constantinople réelle et imaginaire. Autour de l'œuvre de Gilbert Dagron* (Travaux et Mémoires 22/1), Παρίσι 2018, 35-54.

των γραπτών και υλικών μαρτυριών με τις συνιστώσες της θρησκευτικής και κοινωνικο-πολιτικής ιστορίας της πρώιμης Κωνσταντινούπολης και των συναφών αρχιτεκτονικών και καλλιτεχνικών εξελίξεων. Η πλέον διεξοδική παρουσίαση των αρχιτεκτονικών λειψάνων και γλυπτών της θεοδοσιανής Αγίας Σοφίας επιδέξια παρατίθεται με την αναλυτικότερη, ίσως, έκθεση των συνεπειών της χριστολογικής έριδας στην πρωτεύουσα κατά τον 4ο και τον 5ο αιώνα. Το γοητευτικό αυτό ταξίδι στις ιδρυτικές απαρχές της Βασιλεύουσας εξάπτει δημιουργικά το ενδιαφέρον του αναγνώστη.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ
Δρ Αρχαιολόγος ΥΠ.ΠΟ.Α.
dimlazarou@yahoo.gr

Αναστάσιος Χ. Αντωνάρας, *Η τέχνη του γυαλιού. Έργα από τη συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού*, έκδοση του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, με την ευγενική υποστήριξη του Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου και του Σωματίου των Φίλων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2019, 335 σελ., 21×29 εκ. ISBN 978-618-5251-05-5.

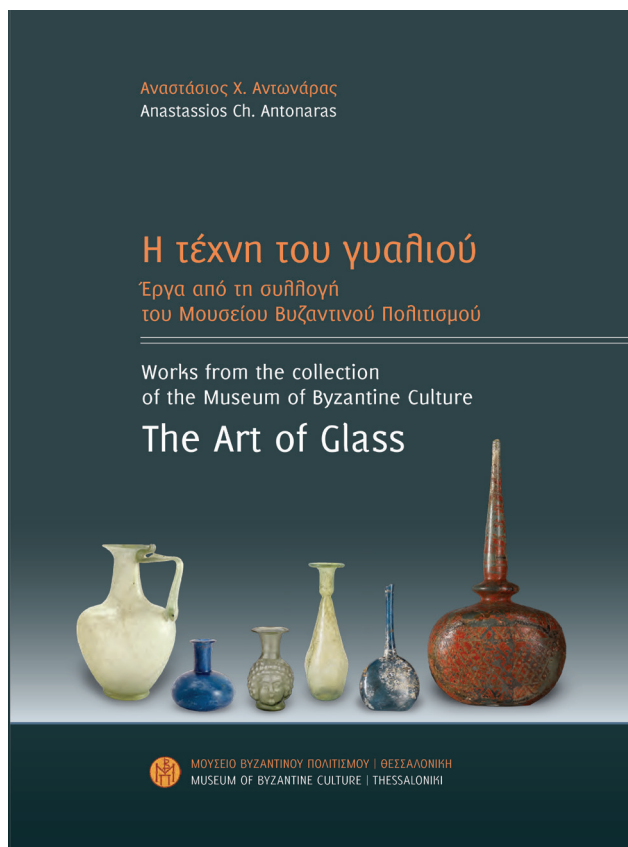
ΣΤΟ ΝΕΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Α. Χ. ΑΝΤΩΝΑΡΑ παρουσιάζονται τα 447 σημαντικότερα γυάλινα αντικείμενα της συλλογής του ΜΒΠ. Τα αντικείμενα στο μεγαλύτερο μέρος τους καλύπτουν την περίοδο από τον 4ο μέχρι τον 20ό αιώνα. Πρόκειται για μια δίγλωσση έκδοση, με εξαιρετική μετάφραση των κειμένων στα αγγλικά από την Debra Kazantzis. Η φιλολογική επιμέλεια των κειμένων έχει γίνει από τη Χρ. Μπελέκου.

Το βιβλίο ξεκινά με μια αναλυτική και μεστή Εισαγωγή, όπου γίνεται φανερό ότι στον κατάλογο, μέσα από τα πλούσια ευρήματα της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης περιοχής της, παρουσιάζονται όλες οι μορφές με τις οποίες απαντά το γυαλί από την Ύστερη Αρχαιότητα μέχρι και τους νεότερους χρόνους (4ος-20ός αι.), στην καθημερινή, κοσμική και θρησκευτική ζωή και τέχνη, στα αγγεία, στα κοσμήματα, και επίσης το γυαλί αρχιτεκτονικής χρήσης, μέχρι τα κατάλοιπα των υαλοοργικών εργαστηρίων.

Το πρώτο κεφάλαιο της Εισαγωγής αναφέρεται στα αγγεία, τα οποία αποτελούν και την πολυπληθέστερη κατηγορία (239 λήμματα). Κατασκευασμένα με την τεχνική της εμφύσησης, η ανακάλυψη της οποίας τον 1ο αι. π.Χ. έφερε επανάσταση στην υαλοοργία, τα γυάλινα αγγεία

έγιναν προσιτά και άρχισαν να χρησιμοποιούνται έκτοτε από μεγάλο μέρος της κοινωνίας. Πέρα από την πτώση της τιμής του γυαλιού, με τη νέα τεχνική αναδείχθηκε επίσης η διαφάνεια του υλικού, που επέτρεπε και την οπτική απόλαυση τόσο των εδεσμάτων όσο και του κρασιού. Σ' αυτήν την κατηγορία, όπως και σε άλλες του καταλόγου, περιλαμβάνονται και ορισμένα αντικείμενα της ρωμαϊκής περιόδου, που υπογραμμίζουν την άμεση σχέση και συνέχεια ανάμεσα στη ρωμαϊκή υαλοοργία και σε αυτήν της Ύστερης Αρχαιότητας και της βυζαντινής περιόδου.

Τα αγγεία του καταλόγου προέρχονται κυρίως από νεκροπόλεις της Θεσσαλονίκης αλλά και από άλλες μακεδονικές θέσεις. Αν και είναι κυρίως ταφικά ευρήματα, ωστόσο καλύπτουν όλη την γκάμα των αναγκών που εξυπηρετούσαν τα γυάλινα σκεύη. Τα αγγεία διαχωρίζονται αρχικά με χρονολογικά κριτήρια σε αγγεία της ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής περιόδου, της μεσοβυζαντινής περιόδου, των παλαιολόγειων και των οθωμανικών χρόνων και, τέλος, των νεότερων χρόνων. Κατόπιν ο συγγραφέας κατηγοριοποιεί τα αγγεία με άξονα τη χρήση, βοηθώντας τον αναγνώστη, τόσο τον ειδικό όσο και τον μη ειδικό, να προσεγγίσει το υλικό με ρεαλιστικό τρόπο

και στη σωστή του διάσταση. Συγκεκριμένα, τα αγγεία χωρίζονται σε μεταφορικά, επιτραπέζια (αγγεία βρώσης, πόσης, επίχυσης), αγγεία φωτισμού και μυροδοχεία. Για κάθε κατηγορία / υποκατηγορία αγγείων παρατίθενται, με περιεκτικό τρόπο, στοιχεία σχετικά με α) τον ρόλο και τον τρόπο χρήσης τους στην οικία, το εμπόριο, τους χώρους λατρείας και ταφής, β) την τεχνική κατασκευής ή/και διακόσμησης τους. Παράλληλα, μέσα από το πλούσιο πληροφοριακό υλικό που παρατίθεται, ξεκινά ένα διαχρονικό ταξίδι στον κόσμο της Μεσογείου, της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης, των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας, με οδηγό τα ίδια τα αγγεία και τα μεγάλα κέντρα παραγωγής κάθε εποχής, απ' όπου έχουν εισαχθεί ή απ' όπου ξεκίνησε η παραγωγή των τύπων τους, πριν διαδοθεί στην κομβική περιοχή της Θεσσαλονίκης και αλλού μέσω των εμπορικών δρόμων.

Από τα εισηγμένα αγγεία των παλαιοχριστιανικών χρόνων ξεχωρίζει το πινάκιο με παράσταση φωτοστεφανωμένης ανδρικής μορφής που κρατά ράβδο και περιβάλλεται από λάβαρα, το οποίο θεωρείται πιθανότατα προϊόν εργαστηρίου της Ρώμης (όψιμος 4ος - 5ος αι.). Στην κατηγορία των αγγείων πόσεως πληροφορούμαστε για το τοπικό εργαστήριο του βου αιώνα, το οποίο κατασκεύαζε

τα πολύ διαδεδομένα ποτήρια με ψηλό πόδι. Στη βάση τους έφεραν σφραγίδες που δήλωναν τη χωρητικότητά τους, δεδομένου ότι κατασκευάζονταν σε διάφορα μεγέθη. Αμφορίσκοι, οινοχόες -κάποιες διακοσμημένες με ενσφράγιστα μέταλλα- και μπουκάλια διαφόρων σχημάτων συνθέτουν το σύνολο αγγείων παράθεσης υγρών στο τραπέζι. Επίσης, φωτιστικά σώματα από γυαλί, οι λυχνίες, που πρωτοεμφανίζονται στην Ύστερη Αρχαιότητα, αποτελούν ενδιαφέρον κομμάτι της συλλογής του ΜΒΠ, δεδομένου ότι παρουσιάζονται τα σχήματα και ο τρόπος που χρησιμοποιούνταν κρεμαστά από τις οροφές εκκλησιών, κοσμικών κτηρίων και οικιών. Η περίοδος κλείνει με την παρουσίαση των μυροδοχείων, τα οποία απαντούν πολύ συχνά σε ταφές. Με τη χρησιμοποίηση του γυαλιού στα αγγεία αυτά αναδείχθηκε η ιδιαιτερότητα του συχνά πολύτιμου περιεχομένου τους.

Τα περιορισμένα ευρήματα της μεσοβυζαντινής περιόδου γίνονται αφορμή για μια αναφορά στα όσα γνωρίζουμε για τη συρρίκνωση της υαλοτεχνικής παραγωγής την εποχή αυτή, που υπήρξε συνέπεια των μεγάλων πολιτικών και οικονομικών αλλαγών που συντελέστηκαν. Ωστόσο, τεχνικές πολυτελούς διακόσμησης των μεσοβυζαντινών χρόνων υιοθετούνται σε έργα της πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου που εντοπίζονται στη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα συμπεράσματα του Α. Αντωνάρα σχετικά με την παραγωγή αγγείων κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, η οποία παρουσιάζεται μαζί με την οθωμανική. Την υστεροβυζαντινή περίοδο τα γυάλινα αγγεία επανεμφανίζονται με σχετικά μεγάλη συχνότητα σε πόλεις, οικισμούς, κοιμητήρια και μοναστήρια. Τα ανασκαφικά τεκμήρια από τα κοιμητήρια της Θεσσαλονίκης και η μελέτη των αντίστοιχων ευρημάτων στα Βαλκάνια και την Ανατολία συνθέτουν μια νέα εικόνα για την υαλοτεχνική βιομηχανία και τη διακίνηση των αγγείων, όπου, δίπλα στα αρχαία υαλοτεχνικά κέντρα της Συρίας και της Αιγύπτου, εδραιώνεται πλέον η Βενετία με την πλούσια, τόσο ποσοτικά όσο και αισθητικά, παραγωγή της. Στην κατηγορία των επιτραπέζιων αγγείων πόσης περιλαμβάνεται επίσημα από τη Βενετία στη Θεσσαλονίκη κωνικό ποτήρι (τέλη 14ου - αρχές 15ου αι.) και δύο, βενετσιάνικες επίσης, μικρές κούπες, η μία από μπλε γυαλί και η άλλη με στρεπτές ραβδώσεις (16ος αι.). Κυλινδρικά ποτήρια με επίθετο διάκοσμο από το κάστρο της Ρεντίνας (13ος-14ος αι.) συμπληρώνουν τον χάρτη της εξάπλωσης του τύπου αυτού από την Κόρινθο, όπου εντοπίστηκε αρχικά, μέχρι τα υπόλοιπα Βαλκάνια και την ιταλική χερσόνησο. Από την ίδια θέση προέρχεται

και σύγχρονο θραύσμα ποτηριού διακοσμημένου με σμάλτο, κατασκευασμένου στη Συρία ή την Αίγυπτο.

Οι εμπορικές επαφές και η ευμάρεια των κατοίκων της Θεσσαλονίκης κατά τους οθωμανικούς χρόνους (17ος αι.) φωτίζονται από μια ομάδα ποτηριών με ψηλό πόδι από αποχρωματισμένο γυαλί, κατασκευασμένων σύμφωνα με βενετσιάνικα πρότυπα (*façon de Venise*) από βενετικά ή κεντροευρωπαϊκά εργαστήρια.

Προϊόντα εργαστηρίων της Δύσης παρουσιάζονται και στην κατηγορία των αγγείων επίχυσης. Πρόκειται για τρία μπουκάλια/μυροδοχεία με ψηλό και στρεπτό λαμίο, βενετικής προέλευσης (14ος-15ος αι.), γνωστά στη βενετική υαλουργία με τον ελληνικής προέλευσης όρο *inghistera* ή *anghastaria*. Από τα προϊόντα της τοπικής παραγωγής μία καλοφτιαγμένη οινόχνη από τη μονή Βλατάδων ερμηνεύεται ως δοχείο αποθήκευσης μελανιού, συμπέρασμα που τεκμηριώνεται με παραδείγματα από τον εικονογραφικό διάκοσμο σημαντικών παλαιολόγειων μνημείων. Στην παραγωγή της οθωμανικής αυτοκρατορίας προσγράφεται ομάδα φακοειδών αγγείων με πλάγιες ραβδώσεις, τα οποία εξάγονταν και προς τη Δύση, δεδομένου ότι έχουν εντοπιστεί σε ναυάγιο βενετικού πλοίου στην Αδριατική.

Οι αναρτώμενες καντήλες απαντούν κυρίως στον τύπο του κολουρου κωνικού κυπέλλου χωρίς λαβές, με βάση αδιαμόρφωτη ή μορφής στελέχους. Καντήλες με δακτυλόσχημο στέλεχος προσαρτημένο στη βάση τους και διακόσμηση με λευκά επίθετα νήματα έχουν εντοπιστεί στη Θεσσαλονίκη και στο κάστρο Πλαταμώνα, αποτελούν δε γνωστά εξαγώγιμα προϊόντα βενετικών εργαστηρίων του 17ου αι., γνωστά ως *cesendeli*. Διαβάζοντας συμπληρωματικές λεπτομέρειες και στα σχετικά λήμματα, παρακολουθούμε τη διακίνηση και τους τρόπους χρήσης των αγγείων αυτών, όπως π.χ. σε χώρους λατρείας, τόσο χριστιανικούς όσο και μουσουλμανικούς, όπως αυτά μαρτυρούνται από γραπτές πηγές, ανασκαφικά ευρήματα και θρησκευτικές απεικονίσεις ιταλών ζωγράφων.

Μεγάλο ενδιαφέρον μεταξύ των γυάλινων αγγείων της παλαιολόγειας περιόδου παρουσιάζουν τα φακοειδή και δακτυλιόσχημα μυροδοχεία ή, ακριβέστερα, περιρρανήτριά από τη Συρία (αραβ. *otom* ή *qumqum*, βυζ. *κανία* ή *ροδοκάνια*). Αρχικά στον ισλαμικό κόσμο θα πρέπει να περιείχαν ροδόνηρο ή ελαιώδη μύρα για κοινωνική και θεραπευτική χρήση. Στον βυζαντινό κόσμο φαίνεται σχεδόν σίγουρο ότι τα μικρά αυτά αγγεία χρησιμοποιήθηκαν μεταξύ άλλων και από την εκκλησία, και περιείχαν μύρο ή αγιασμό για λατρευτικούς σκοπούς. Στη Θεσσαλονίκη τέτοια αγγεία από φυσικά ή τεχνητά χρωματισμένο γυαλί απαντούν ως ταφικά ευρήματα. Πιθανόν να προέρχονται

από διαφορετική περιοχή ή εργαστήριο καθώς, αν και ορισμένα είναι διακοσμημένα με σμάλτο, όπως και τα συριακά πρότυπά τους, ωστόσο η τεχνική του διακόσμου τους είναι υποδεέστερη. Η συλλογή του ΜΒΠ περιλαμβάνει επίσης βενετσιάνικες απομιμήσεις των αγγείων αυτών, φτιαγμένες συνήθως από σκούρο μπλε γυαλί, που χρονολογούνται στον 16ο αι. και κυκλοφορούσαν στην Ανατολική Μεσόγειο, ανταποκρινόμενες στην αισθητική των πελατών της περιοχής αυτής. Τα περισσότερα από τα αγγεία αυτά ήταν επίσης διακοσμημένα, τόσο στον λαμίο όσο και στο σώμα, με μια μορφή σμάλτου και γεωμετρικά μοτίβα, αρχικά κίτρινου χρώματος, η οποία δεν διατηρείται συνήθως σε καλή κατάσταση, αντίθετα με τα αντίστοιχα βενετικά ή τα προωιότερα αραβικά. Στα αγγεία της κατηγορίας αυτής περιλαμβάνεται και ένα πιθανώς τοπικό προϊόν από σκούρο λαδοπράσινο γυαλί με φθαρμένη διακόσμηση σμάλτου. Τοπικά θεωρούνται και ορισμένα μικρότερα μυροδοχεία χαμηλής ποιότητας, που ίσως χρησιμοποιούνταν για την τοποθέτηση του μύρου του αγίου Δημητρίου, όπως συνάγεται από τη θέση εύρεσης αρκετών από αυτά.

Η νεότερη περίοδος ξεκινά με την παρουσίαση ενός ιδιαίτερα πρωτότυπου συνόλου γυάλινων αντικειμένων του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου από ανασκαφή στην περιοχή της Θέρμης, όπου είχε εγκατασταθεί νοσοκομείο και στρατώνας μιας Μονάδας Υγειονομικού των συμμαχικών στρατευμάτων, για τη νοσηλεία Σέρβων στρατιωτών. Σε λάκκους απόθεσης απορριμμάτων της μονάδας αυτής εντοπίστηκαν, μεταξύ άλλων, δεκάδες μπουκάλια κρασιού, που χρησιμοποιήθηκαν για φύλαξη και διανομή φαρμακευτικών ουσιών και φαρμακευτικά φιαλίδια του Υγειονομικού Σώματος της Γαλλικής Στρατιάς, καθώς και μελανοδοχεία. Στο υποκεφάλαιο που αναφέρεται στον φωτισμό, μεταφερόμαστε στους χώρους λατρείας όλων των δογμάτων που λατρεύονταν στην περιοχή στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αι., τόσο μέσω των σχετικών ευρημάτων όσο και μέσω φωτογραφικού υλικού, με το οποίο τεκμηριώνεται η χρήση μεγάλου αριθμού καντηλών διαφόρων τύπων, συχνά οργανωμένων σε «πολυκάντηλα», μέσω ενός μεταλλικού σώματος, για φωταγώγηση στους ναούς της Θεσσαλονίκης και της περιφέρειάς της. Μπουκάλια διαφόρων μεγεθών, τετράγωνα και κυλινδρικά, συμπληρώνουν το νεότερο τμήμα της συλλογής.

Στο επόμενο κεφάλαιο εξετάζονται, με συνεχόμενη, διαχρονική παρουσίαση, τα κοσμήματα, δεδομένου ότι είναι η δεύτερη πολυπληθέστερη κατηγορία γυάλινων αντικειμένων που περιλαμβάνει η συλλογή του ΜΒΠ (165 λήμματα). Πρόκειται είτε για κοσμήματα εξ ολοκλήρου

από γυαλί (περίαπτα, χάντρες περιδέραιου, βραχιόλια, δαχτυλίδια), είτε για γυαλί που κοσμεί ή κοσμούσε μετάλλια αντικείμενα (υαλόλιθοι, σιάλλα).

Τα παλαιοχριστιανικά περίαπτα του 4ου-5ου αι. ήταν προφυλακτικού-αποτροπαϊκού χαρακτήρα και προέρχονται από τη συροπαλαιστινιακή ακτή. Άλλοτε απεικόνιζαν παραστάσεις με συμβολικό περιεχόμενο και άλλοτε είχαν διάφορα στερεομετρικά σχήματα και διακόσμηση από επίθετες ίνες γυαλιού. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το υλικό περιάπτων της συλλογής που χρονολογείται από τη μεσοβυζαντινή περίοδο, με κυριότερο ένα περίαπτο σε σχήμα δοντιού (τέλη 9ου - αρχές 10ου αι.), από ψηφιδωτό γυαλί, που πιθανότατα έχει προέλθει από μετασκευή θραύσματος αγγείου του 9ου αι. από το σημερινό Ιράκ. Το σχετικό λήμμα εμπλουτίζεται με λεπτομερή περιγραφή του τρόπου κατασκευής του κοσμήματος και του συμβολισμού αντίστοιχων αντικειμένων διαχρονικά, ενώ σημειώνεται η απουσία ακριβών παραλλήλων από την περίοδο αυτή. Μια άλλη κατηγορία, τα σταγονόσχημα περίαπτα από μονόχρωμο γυαλί (10ος-12ος αι.), που αριθμούν αρκετά παραδείγματα στο κάστρο Ρεντίνας, φωτίζει, μέσα από τη συγκριτική έρευνα του συγγραφέα, την παραγωγή και διακίνηση προϊόντων των μεσοβυζαντινών υαλοουργείων της Κορίνθου.

Τα περιδέραια και οι μεμονωμένες γυάλινες χάντρες της συλλογής ανάγονται, σχεδόν στο σύνολό τους, στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Πρόκειται για χάντρες κυρίως μονόχρωμες, από γυαλί έντονου χρώματος, σκούρου μπλε και πράσινου, κατασκευασμένες σε ποικιλία σχημάτων (σφαιρικές, κυλινδρικές και πρισματικές). Οι τεχνικές κατασκευής με τις οποίες εξοικειώνεται ο αναγνώστης, μέσα από την περιγραφή τους στα λήμματα, αλλά και χάρη στο γλωσσάριο που ακολουθεί την εισαγωγή, είναι η εξέλαση/εξέγκυση, η περιέλιξη, η εμπίεση και η κύλιση του γυαλιού σε μήτρα. Εισαγωγές από τη συροπαλαιστινιακή ακτή διακρίνονται σε μεγάλο μέγεθος παραδείγματα από σκουρόχρωμο γυαλί, διακοσμημένα με ίνες λευκού και κίτρινου γυαλιού (3ος-4ος αι.), ενώ από τον κεντροευρωπαϊκό χώρο προέρχονται δύο σπάνιες για την περιοχή ψηφιδωτές κυλινδρικές χάντρες (όψιμος 6ος αι.). Συχνά οι γυάλινες χάντρες συνδυάζονται με λίθινες, όπως χάντρες κατασκευασμένες από κεχρμπάρι, κορνεόλη ή γαγάτη, οι οποίες αποτελούν και τα πρότυπά τους, όπως στην περίπτωση των διαχωριστών -χάντρες επιπεδόκυρτες με δύο παράλληλες οπές και διακόσμηση ραβδώσεων, που ανάγονται στον 4ο αι. Η περιορισμένη παραγωγή της μεσοβυζαντινής περιόδου αντικατοπτρίζεται στο ένα και μοναδικό περιδέραιο από

μονόχρωμες πολλαπλές χάντρες από το κάστρο Ρεντίνας και σε μεγάλη οφθαλμωτή χάντρα σλαβικής προέλευσης από την ίδια θέση (8ος-9ος αι.).

Η κατηγορία των βραχιολιών στη μεσοβυζαντινή περίοδο αντιπροσωπεύεται από πλούσιο υλικό, τόσο ποσοτικά όσο και από πλευράς τεχνικών και αισθητικού αποτελέσματος. Πρόκειται για βυζαντινή παραγωγή, τα προϊόντα της οποίας διακινούνταν και σε περιοχές οικονομικής και πνευματικής επιρροής της αυτοκρατορίας, όπως η Ρωσία. Τα βραχιόλια, κατασκευασμένα από εξελασμένη ταινία ή ράβδο γυαλιού, είναι κατά κύριο λόγο μονόχρωμα -με συνηθέστερο το σκούρο μπλε χρώμα-, ωστόσο συχνά απαντούν και στρεπτά, μονόχρωμα ή πολύχρωμα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα παραδείγματα από ολόκληρη τη Μακεδονία με έγχρωμο γραπτό διάκοσμο ενσωματωμένο στο γυαλί του σώματος (*silver stain*), ο οποίος αποτελεί πρόδρομο των δυτικοευρωπαϊκών βιτρό.

Τα εξ ολοκλήρου γυάλινα δαχτυλίδια αποτελούν σχετικά σπάνιο προϊόν στη Βαλκανική και αριθμούν μόνο δύο παραδείγματα στη συλλογή του ΜΒΠ, τα οποία ανάγονται στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Ωστόσο, αρκετοί είναι οι υαλόλιθοι, ενσφράγιστοι ή μη, που διακοσμούσαν σφενδόνες μεταλλικών δαχτυλιδιών, κυρίως κατά τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους, αλλά απαντούν και σε ταφές του 3ου-4ου αι. Στους ενσφράγιστους δαχτυλιόλιθους παριστάνονται κυρίως μυθολογικές σκηνές. Αποτελούνται συνήθως από ένα κομμάτι γυαλιού, ενώ μερικοί αποτελούν απομιμήσεις όνυχα σε γυαλί και διαμορφώνονται από δύο στρώματα γυαλιού. Τα σημαντικότερα αντικείμενα προέρχονται από τη Θεσσαλονίκη και τις Λουλουδιές Κίτρους Πιερίας, ενώ το μόνο μεσοβυζαντινό παράδειγμα προέρχεται από τους Φιλίππους. Στον κατάλογο των ξεχωριστών αυτών αντικειμένων και σε κάθε λήμμα διακρίνεται και πάλι η επιμονή του συγγραφέα στη λεπτομερή τεχνική περιγραφή, εικονογραφική ανάλυση και βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Μεγαλύτερου μεγέθους υαλόλιθοι διαφόρων σχημάτων, που κατασκευάζονταν και στη Θεσσαλονίκη τον όψιμο 6ο αι., κοσμούσαν αντικείμενα εκκλησιαστικής χρήσης. Τα δείγματα της συλλογής του ΜΒΠ προέρχονται από βασιλική του 6ου-7ου αι. στις Λουλουδιές Κίτρους.

Στην κατηγορία των σιάλλων περιλαμβάνονται σπάνια αντικείμενα υψηλής τεχνικής και καλλιτεχνικής αξίας: χάλκινη πόρπη, κατασκευασμένη με τεχνική θέρμανσης και συσσωμάτωσης μικροσκοπικών ψηφίδων γυαλιού, η οποία αναπτύχθηκε στις δυτικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (3ος αι.). Ακόμη, θήκη σε σχήμα πήλινου

λύχνου, γαλατικής παραγωγής, με κάλυμμα διακοσμημένο με σμάλτο (τέλος 1ου – αρχές 3ου αι.). Στα κοσμήματα, εκτός από δαχτυλίδια και ενώτια, μεταξύ των οποίων ένα ημισελήνοειδές σε περίκλειστη τεχνική, μεσοβυζαντινών χρόνων, ξεχωρίζει το περίφημο ζεύγος χρυσών περικαρπίων του 10ου αι., διακοσμημένων με πλακίδια σμάλτου σε περίκλειστη τεχνική, όπου παριστάνονται πτηνά, ρόδακες και φοινίκες ή ανθέμια. Αναλυτικότερα λήμματα συνοδεύουν τα αντικείμενα.

Τέλος, γίνεται αναφορά στη λίγο γνωστή ακόμη, λόγω έλλειψης σαφών χρονολογικών στοιχείων, χρήση του γυαλιού στην κοσμηματοτεχνία των υστεροβυζαντινών χρόνων, όπου από πηγές γνωρίζουμε ότι συνηθιζόταν η χρήση υαλόλιθων ως υποκατάστατων πολύτιμων λίθων.

Το επόμενο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στις αρχιτεκτονικές χρήσεις του γυαλιού, με σημαντικότερη βέβαια αυτή των εντοιχίων ψηφιδωτών, που αντιπροσωπεύονται στην πόλη της Θεσσαλονίκης από εξαιρετικά κατά χώραν παραδείγματα, χρονολογούμενα από την παλαιοχριστιανική μέχρι την υστεροβυζαντινή περίοδο, όπως η Ροτόντα, ο ναός του Αγίου Δημητρίου, η Αχειροποίητος, η Αγία Σοφία και οι Άγιοι Απόστολοι. Η συλλογή του ΜΒΠ διαθέτει σπαράγματα ψηφιδωτών από κοσμικά και εκκλησιαστικά κτήρια της Θεσσαλονίκης, ενώ στον παρόντα κατάλογο περιλαμβάνονται τμήματα από την Αχειροποίητο και τον Άγιο Δημήτριο. Με αφορμή σχετικά ευρήματα από την Βασιλική Γ΄ των Φιλίππων και από τις Λουλουδιές Κίτρους Πιερίας, γίνεται αναφορά στα εξειδικευμένα εργαστήρια παραγωγής γυαλιού ψηφιδωτών σε μορφή δίσκων (τούρτες), με την οποία η πρώτη ύλη πωλούνταν στους ψηφοθέτες. Στον επιτοίχιο διάκοσμο χρησιμοποιούνταν επίσης διάχρυσα πλακίδια και κρούστες γυαλιού, τα οποία κοσμούσαν μαρμαροθετήματα και ψηφιδωτά, σύμφωνα με τη ρωμαϊκή παράδοση. Ένα τέτοιο σύνολο από τα κατεστραμμένα τμήματα του ναού του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης φυλάσσεται στη συλλογή του ΜΒΠ. Και σ' αυτήν την κατηγορία η τεχνική κατασκευής περιγράφεται με αναλυτικό όσο και κατανοητό τρόπο.

Το κεφάλαιο των αρχιτεκτονικών χρήσεων ολοκληρώνεται με το γυαλί παραθύρων. Στα ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά χρόνια η πλειονότητα των υαλοστασίων είναι κατασκευασμένα με την τεχνική της εμφύσησης σε κύλινδρο. Στη συλλογή του ΜΒΠ περιλαμβάνονται τέτοια υαλοστάσια από το επισκοπικό μέγαρο στις Λουλουδιές Κίτρους και τα πολύ γνωστά από τη Βασιλική Γ΄ ή του Μουσείου στους Φιλίππους, τα οποία σώζουν μολύβδινα ελάσματα σύνδεσης τεμαχίων γυαλιού με διαφορετικές αποχρώσεις. Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο καθιερώνονται

τα λίθινα ή γύψινα διαφράγματα με κυκλικά ανοίγματα, αλλά και με ένθετο γυάλινο διάκοσμο ανάμεσα σε αυτά, τα οποία στη συλλογή του ΜΒΠ εκπροσωπούνται από ευρήματα υστεροβυζαντινών/μεταβυζαντινών χρόνων από τον Άγιο Παντελεήμονα Θεσσαλονίκης.

Στη συνέχεια εξετάζονται οι χρήσεις του γυαλιού στη νομισματοκοπία, το παιχνίδι και την υφαντική. Εδώ περιλαμβάνονται τα σταθμιά ή εξάγια, οι αστράγαλοι και το σφονδύλι. Γυάλινα σταθμιά χρησιμοποιήθηκαν, όπως και τα μεταλλικά αντίστοιχά τους, για τον έλεγχο του βάρους των χρυσών νομισμάτων (σόλιδοι ή νομίσματα), κυρίως μεταξύ του τέλους του 5ου και των μέσων του 7ου αι. Φέρουν ενσφράγιστο μονόγραμμα ή προτομή του αυτοκράτορα ή του έπαρχου που ήταν υπεύθυνος για την έκδοσή τους. Ανάμεσα στα ευρήματα ξεχωρίζει σταθμίο από γαλάζιο γυαλί, με ενσφράγιστες και τις δύο πλευρές, όπου απεικονίζεται μονόγραμμα του Αναστασίου Α΄ ή του Ιουστινιανού Α΄ και, στην πίσω όψη, το γράμμα Ν με μεγάλη υπόστιξη. Μοναδικό εύρημα αποτελεί επίσης δισκοειδές αντικείμενο με προτομή του αγίου Νικολάου, για το οποίο ο συγγραφέας διατυπώνει την άποψη ότι πιθανόν να πρόκειται για σφραγίδιο που αποτελούσε αναμνηστικό από κάποιο προσκύνημα σχετικό με τον άγιο. Από το αγαπητό παιχνίδι του αστραγαλισμού προέρχονται μικρογραφικοί χυτοί αστράγαλοι σε έντονα χρώματα (μπλε και κεχριμπαρόχρωμο) που ανάγονται στον 1ο π.Χ. – 1ο μ.Χ. αι.

Το τελευταίο κεφάλαιο της εισαγωγής αναφέρεται στα εργαστήρια ή στις ενδεξιές εργαστηρίων υαλοουργίας που έχουν εντοπιστεί στη Θεσσαλονίκη και την περιφέρειά της, και των οποίων τα κινητά τμήματα φυλάσσονται σήμερα στο ΜΒΠ. Τα υαλοουργία των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων λειτουργούσαν με την επανάληψη εισηγμένου πρωτογενούς γυαλιού, σε συνδυασμό με εκτεταμένη ανακύκλωση υαλοθραύσματος, παράγοντας νέα αγγεία, υαλοστάσια, κοσμήματα κ.λπ. Εγκαταστάσεις υαλοουργείων ή κατάλοιπα υαλοουργικής δραστηριότητας έχουν εντοπιστεί σε τέσσερις παλαιοχριστιανικές και δύο μεσοβυζαντινές θέσεις στη Θεσσαλονίκη. Με μία εξαίρεση, όλες εντοπίζονται εντός των τειχών και σε κεντρικά σημεία της πόλης, ενώ τα μεσοβυζαντινά ευρήματα είναι εξαιρετικά σπάνια, δεδομένης της μείωσης της υαλοουργικής παραγωγής μετά τον 7ο αι. Στη συλλογή φυλάσσονται επίσης ευρήματα από την υαλοουργική εγκατάσταση στις Λουλουδιές Κίτρους (7ος-8ος αι.).

Ακολουθεί επεξήγηση της μορφής και της δομής των λημμάτων, και ένα γλωσσάριο τεχνικών υαλοουργικών όρων που απαντούν στο βιβλίο και αφορούν τις τεχνι-

κές κατασκευής και διακόσμησης των φυσητών αγγείων και χαντρών, βοηθώντας στην περαιτέρω εξοικείωση του αναγνώστη με το αντικείμενο.

Στον κατάλογο που ακολουθεί, παρατίθενται αναλυτικότερες πληροφορίες για κάθε αντικείμενο ή ομάδα αντικειμένων τόσο από πλευράς μορφολογίας/τεχνικής όσο και σχετικά με τη θέση, την ιστορία και τη χρήση τους, συμπληρώνοντας το μωσαϊκό της τέχνης του γυαλιού, όπως αυτό αναδεικνύεται από τη συλλογή του Μουσείου. Όλα τα αντικείμενα τεκμηριώνονται με έγχρωμη φωτογραφία και –εκτός από τις χάντρες– με γραμμικό σχέδιο. Κάθε λήμμα τεκμηριώνεται με έγχρωμη φωτογραφία. Επίσης, όλα τα ευρήματα –εκτός από το μεγαλύτερο μέρος των χαντρών– συνοδεύονται από γραμμικό σχέδιο. Υπάρχουν δύο χάρτες των θέσεων προέλευσης, εντός και εκτός Θεσσαλονίκης. Τέλος, την έκδοση συνοδεύει αναλυτική βιβλιογραφία και τρία παραρτήματα: πίνακες αντιστοίχισης κωδικού

καταγραφής αντικειμένου και αύξοντα αριθμού καταλόγου, και κατάλογος προελεύσεων και ταφικών συνόλων.

Το νέο βιβλίο του Α. Αντωνάρα αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική συμβολή στην προβολή των συλλογών του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και της ιστορίας της υαλοουργίας με τρόπο επιστημονικό αλλά ταυτόχρονα προσιτό και ελκυστικό για κάθε αναγνώστη. Επιπλέον όμως, χάρη στην πληρότητα και λεπτομερή τεκμηρίωσή του, ο κατάλογος αυτός θα αποτελέσει σίγουρα και ένα πολύτιμο εργαλείο για κάθε αρχαιολόγο στην προσπάθειά του να προσεγγίσει γυάλινα ευρήματα από ανασκαφές, τα οποία συχνά παρουσιάζουν δυσκολίες ταύτισης και μένουν στην αφάνεια ως «αδιάγνωστα».

ΜΑΡΙΑ ΣΚΟΡΔΑΡΑ
Δρ Αρχαιολόγος, ΥΠ.ΠΟ.Α.
maskordara@gmail.com

Ἐν Σοφία μαθητεύσαντες: Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi-Verti, Χαρίκλεια Διαμαντή – Αναστασία Βασιλείου (επιμ.), με τη συμβολή της Σμαράγδης Αρβανίτη, Archaeopress Archaeology, Οξφόρδη 2019, xvi + 432 σ., α/μ και έγχρ. εικ. εντός κειμένου, 20,5×29 εκ. ISBN: 978-1-78969-262-4. E-ISBN: 978-1-78969-263-1 [<https://www.archaeopress.com/ArchaeopressShop/DMS/1EE510D8F8B14FA09E25290F4BA25CA8/9781789692624-sample.pdf>].

ΣΤΟΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΤΟΜΟ, ΜΕ ΤΟΝ ΕΥΣΤΟΧΟ ΤΙΤΛΟ *Ἐν Σοφία μαθητεύσαντες*, 31 από τα αναρίθμητα πνευματικά τέκνα της ομότιμης καθηγήτριας της Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Σοφίας Καλοπίση-Βέρτη, αναγνωρίζουν το χρέος και προσφέρουν με ευγνωμοσύνη ως αντίδωρο 30 ευσύνοπτες μελέτες, όλες γραμμένες στα αγγλικά και με σύντομες περιλήψεις στα ελληνικά.

Μετά τα Περιεχόμενα (σ. i-iii) και τον Κατάλογο των Εικόνων (σ. iv-xi) ακολουθεί ο Πρόλογος από τις επιμελήτριες του τόμου, Αναστασία Βασιλείου και Χαρίκλεια Διαμαντή (σ. xi-xv), και το πλούσιο Βιογραφικό Σημείωμα της τιμώμενης, γραμμένο από τη Βασιλική Φωσκόλου (σ. 1-6), εμπλουτισμένα αμφότερα με φωτογραφικό υλικό. Και στα δύο ξεδιπλώνεται η πολυπραγμοσύνη, το σύνθετο έργο της Σ. Καλοπίση-Βέρτη στις βυζαντινές σπουδές αλλά και η ιδιότητα της δασκάλας από πλευράς ήθους και προσφοράς. Ακολουθεί Κατάλογος των Δημοσιεύσεών της (σ. 7-13).

Οι 30 μελέτες διαρθρώνονται σε επτά θεματικές, προσφέροντάς μας ένα πανόραμα του βυζαντινού και

μεταβυζαντινού γίγνεσθαι: «Urbanism and Architecture»· «Painting and Iconography»· «Stone Carving and Sculpture»· «Ceramics»· «Bone, Metal and Textiles»· «Coinage and Sigillography»· «Inscriptions, Portraits and Patronage».

Στη βυζαντινή πολεοδομία αλλά και στη διάρθρωση του χώρου, αστικού και αγροτικού, έστρεψε συχνά την προσοχή της η Μυρτώ Βείκου (σ. 17-24). Στη μελέτη της αναπτύσσονται οι τρόποι με τους οποίους οι αρχαιολογικές έρευνες, σε αρμονία με άλλες επιστήμες, είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν στη διερεύνηση των αλλαγών του δομημένου τοπίου. Οι συντελούμενες αυτές μεταμορφώσεις αναδεικνύουν σε πρωτεύοντα τον ρόλο της επιφανειακής αρχαιολογικής έρευνας.

Ακόμα ένα θέμα γενικότερου ενδιαφέροντος αποτελεί η συμβολή της Παρής Καλαμαρά, η οποία επικέντρωσε την προσοχή μας στο βυζαντινό ενδυματολόγιο σε σειρά μελετών της (σ. 290-309). Εδώ, ανασυνθέτοντας την πολιτιστική ταυτότητα του βεστιαριού, ασχολείται κυρίως με την εικόνα που εξέπεμπαν οι δύο βασικές κοινωνικές κατηγορίες, οι διοικούντες και οι διοικούμενοι, με τον